

УДК 342.7

ГОЛОВКО О.М., кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник
НДІ інформатики і права НАПрН України, старший викладач
кафедри публічного права Національного технічного університету
України “Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського”

ЦИФРОВА КУЛЬТУРА ТА ІНФОРМАЦІЙНА КУЛЬТУРА: ПРАВА ЛЮДИНИ В ЕПОХУ ЦИФРОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

***Анотація.** Продемонстровано, що процес цифровізації викликає численні питання регулювання правовідносин, пов'язаних з ним, а також формує нові напрями забезпечення прав людини. Встановлено, що відсутність єдиної термінології, зокрема, щодо інформаційної та цифрової культур нівелює розуміння можливостей, а отже й прав, що виникають або зазнають модифікації внаслідок цифрових трансформацій.*

***Ключові слова:** цифровізація, права людини, цифрові права, цифрова культура, інформаційна культура.*

***Summary:** It has been demonstrated that the digitalisation raises numerous issues of regulation of legal relationships associated with it, and also forms new directions for human rights. It is established that the lack of common terminology, in particular regarding information and digital cultures, makes it impossible to understand the possibilities and therefore the rights that arise or get modifications as a result of digital transformations.*

***Keywords:** digitalization, human rights, digital rights, digital culture, information culture.*

***Аннотация.** Продемонстрировано, что процесс цифровизации вызывает многочисленные вопросы регулирования правоотношений, связанных с ним, а также формирует новые направления обеспечения прав человека. Установлено, что отсутствие единой терминологии, в частности, информационной и цифровой культур делает нивелирует понимание возможностей, а следовательно и прав, возникающих или испытывающих модификации вследствие цифровых преобразований.*

***Ключевые слова:** цифровизация, права человека, цифровые права, цифровая культура, информационная культура.*

Постановка проблеми. Необхідність осмислення процесів цифровізації пов'язана з багатьма соціальними та правовими змінами, яких потребує суспільство задля стабільності та безпеки. Інформаційна культура населення є запорукою цього. Усвідомлений підхід до епохи цифрових трансформацій потребує від держави нового бачення цифрової культури та цифрових прав людини, адже саме вони покладені в основу превенції загроз в інформаційному просторі. Термінологічна неузгодженість вище окреслених понять, законодавча невизначеність у їх співвідношенні спотворює механізм правого регулювання нових (цифрових) модифікацій вже існуючих (інформаційних) правовідносин.

Результати аналізу наукових публікацій. Теоретичною основою цієї роботи є національні та міжнародні нормативно-правові акти, а також погляди на інформаційну культуру та права людини таких вчених, як Бенедек Ф., Беляков К., Венгеров А., Головистикова А., Грудцина Л., Дзьобань О., Долуда В., Золотар О., Кеттеман М., Маляренко Т., Мануйлов Є.М., Онупрієнко С., Панченко О.А., Панченко Л., Шибаніц Д., Шопіна І. та ін.

Метою статті є визначення взаємозв'язку інформаційної культури та цифрової культури, а також з урахуванням отриманих результатів здійснення спроби виокремити перелік цифрових прав людини в епоху цифрових трансформацій.

Виклад основного матеріалу. Нещодавні трансформації соціального середовища, поява нових прав людини, що впливають з раніше виокремлених або кардинально нові права, котрі науковці часто відносять до четвертого покоління прав людини зумовлюють потребу в чіткому визначенні їх сутності та кореляції з основоположними правами людини в усталеній парадигмі Human Rights.

На відміну від традиційних підходів до аналізу змісту і сутності прав людини пропонуємо розглядати їх через призму понять “інформаційна культура” та “цифрова культура”, адже саме підвищення їх рівня, судячи з національного законодавства, має створити умови для забезпечення інформаційної безпеки людини.

Ця думка підтверджується багатьма вченими. Дзьобань О.П. наголошує, що рівень інформаційної культури суб'єкта прямо пропорційний рівню інформаційної безпеки і, причому, що вище рівень інформаційної культури – то менше загроз останньої (тобто то вище рівень інформаційної безпеки) [1, с. 77]. Золотар О.О. визначає те, що можливості реалізації прав і свобод людини суттєво залежать від адаптованості до них самої особи, інститутів суспільства і держави, а також системи права, що першочергово зумовлено високим ступенем інформаційної та правової культури [2, с. 64].

Пропонуємо розглянути понятійно-категоріальний апарат, який існує в правовому полі України щодо окреслених понять, та встановити співвідношення між ними.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України “Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні” від 15.05.2013 р. № 386-р. було введено поняття “електронна культура”. Це форма культури, яка передбачає стимулювання та мотивування поширення здобутків у сфері культури за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (далі – е-культура). Як впливає з даного визначення, електронна культура передбачає наявність навичок поширення досягнень культури в інформаційному просторі. Можливість поширення інформації включається в право на інформацію як невід'ємний її компонент, з чого випливає, що електронна культура є вужчим поняттям, аніж інформаційна культура, визначення якої в законодавстві критично не вистачає.

Актуалізація явища інформаційної культури відбулася на етапі реалізації інформаційних загроз в результаті відкритої зовнішньої агресії, спрямованої на інформаційну безпеку держави. В цей період спостерігається підвищений інтерес до інформаційної культури населення. Результатом діяльності законодавця є Доктрина інформаційної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47/2017. В ній надано таке поняття як “медіа-культура”. Однак, визначення даному поняттю знову не надано законодавцем, що унеможливило єдине трактування та кореляцію з суміжною термінологією. Окрім цього, ускладнюється реалізація визначеного Доктриною такого національного інтересу України в інформаційній сфері як розвиток медіа-культури суспільства та соціально відповідального медіа-середовища.

Наразі в Україні та світі активно обговорюються зміни в юридичній науці та практиці у зв'язку з так званою цифровою трансформацією суспільства. Українська влада, залишаючись в тренді цих змін, усіляко сприяє процесу трансформації, результатом чого станом на сьогодні ми маємо розпорядження Кабінету Міністрів України “Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018 – 2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації” від 17 січня 2018 р. № 67 (далі – Концепція).

Серед основних цілей цифрового розвитку Концепцією визначено, зокрема, розвиток та поглиблення цифрової компетенції громадян для забезпечення їх готовності до використання цифрових можливостей, а також подолання супутніх ризиків. Концепція передбачає здійснення заходів щодо впровадження відповідних стимулів для цифровізації економіки, суспільної та соціальної сфер, усвідомлення наявних викликів та інструментів розвитку цифрових інфраструктур, набуття громадянами цифрової компетенції, а також визначає критичні сфери та проекти цифровізації, стимулювання внутрішнього ринку виробництва, використання та споживання цифрових технологій.

Зі змісту Концепції випливає, що цифрові компетенції – це уміння використовувати цифрові технології, ключову роль з яких надають цифровій грамотності. Як зазначають деякі вчені, обізнаність щодо можливостей використання Інтернету (“цифрова грамотність”) – це передумова здатності здійснювати свободу вираження поглядів онлайн [3, с. 43].

Таким чином, з’являються ще поняття “цифрові компетенції” та “цифрові можливості”, які так само співвідносяться з вищезгаданими поняттями виключно на власний розсуд. Очевидно, що наявність цифрової грамотності передбачає формування цифрової культури особи.

Результатом аналізу тільки декількох документів маємо абсолютну неузгодженість термінології та перелік таких понять як “електронна культура”, “медіа-культура” та “цифрова культура”, які за попередньою оцінкою можна об’єднати в єдине ціле – інформаційну культуру.

Для стабільного становища людини в суспільстві слід підкреслити важливість утворення інформаційних зв’язків, які виступають як спосіб організації інформаційного простору, інформаційного поля індивіда. Ці аспекти сприяють формуванню інформаційної культури суспільства та індивідуальної інформаційної культури [4]. В. Долуда наголошує, що цінності європейської демократії просто не могли б бути реалізованими, якби корелятом їх становлення не виступала інформаційна культура, традиції якої перетворилися на важливу складову суспільного життя західних держав. У сучасних демократичних країнах інформаційні технології є невід’ємною складовою їх політичної культури з чітко розмежованими функціями держави та громадянського суспільства, а обмеження на володіння інформацією регламентуються як законами, так і нормами звичаєвого права [5].

Поняття “інформаційна культура” містить в собі узагальнення, які стосуються інформаційних знань, умінь і навичок людини, її здатності працювати з інформацією тощо [6]. Під інформаційною культурою особистості розуміється властивість особистості, що характеризує її як суб’єкта інформаційної діяльності і визначає відношення до функціонування і розвитку інформаційної сфери суспільства [7].

Процес формування інформаційної культури покликаний ліквідувати значні проблеми сьогодення, на яких наголошують науковці. Так, серед головних проблем, які характеризують ситуацію в національній культурній та інформаційній сферах сучасної України, дослідники виділяють “культурний шок”, зумовлений зіткненням різних способів життя, систем цінностей (а отже, й різних культур) у процесі суспільних трансформацій [8, с. 373]. Одним із напрямів розвитку інформаційної культури є формування навичок для захисту від інформаційного стресу, який багато в чому породжується дисбалансом між зростаючим потоком інформації і здатністю суб’єкта (людини, суспільства) до її обробки [9, с. 165]. Для значної частини користувачів (особливо для представників молодого покоління) Інтернет постає насамперед сферою

розваг (комп'ютерних ігор, віртуального спілкування), що не свідчить про високий рівень існуючої інформаційної культури [10, с. 20].

Розглядаючи поняття цифрової культури, варто звернутися до визначеного в Концепції процесу цифровізації, як насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможлиблює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір.

Виникає логічне запитання, що включає в себе поняття “кіберфізичний простір”, адже надання визначення поняттю в законодавстві має спрощувати, а не ускладнювати розуміння сутності правовідносин, які потребують врегулювання через соціальні, культурні чи будь-які інші зміни.

Провідні науковці вже давно наголошують на наявності плутанини в термінології, пов'язаної з аспектами підвищення інформаційної культури. Одночасне існування у національному законодавстві термінів “електронна культура”, “мережева культура”, “віртуальна культура”, “кіберкультура”, “медіа-культура”, “медіа-грамотність”, “комп'ютерна грамотність”, “цифрова грамотність”, “інформаційно-комп'ютерна грамотність”, “комп'ютерна вправність”, “інформаційно-комунікативна компетентність”, “культура безпекового поведіння в кіберпросторі” не дають змоги побудувати ефективну систему розвитку інформаційної культури [11, с. 109]. З даним твердженням важко не погодитися, адже воно вказує на комплексність поняття інформаційної культури, яке потребує усунення безсистемного підходу законодавця. Це, в свою чергу, створить умови для підвищення рівня інформаційної культури суспільства та забезпечення прав людини в повному обсязі з урахуванням мінливості інформаційного простору та стрімкого розвитку інформаційно-комп'ютерних технологій (далі – ІКТ).

Цікавою видається культура інформаційної безпеки як спосіб організації і розвитку інформаційного суспільства, що забезпечує якісне інформаційне середовище (якість споживаної інформації, захищеність суб'єкта від негативних інформаційних дій), створює можливість повністю задовольнити інформаційні потреби суб'єкта, і при якому він усвідомлює себе суб'єктом інформаційної безпеки, здатний виявити загрози, володіє технологіями захисту від них, дотримується норм інформаційної етики в процесі перетворення інформаційного середовища [12, с. 37].

Повертаючись до аналізу процесу цифровізації, зазначимо, що відповідно до п. 3 Положення про Міністерство цифрової трансформації України (далі – Положення), затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856, існує чіткий перелік сфер реалізації діяльності Міністерства, а отже визначено напрями державної політики, пов'язані з процесами цифровізації. Питання розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян об'єднано в одну сферу, що вказує на комплексний підхід держави. Створення державою умов для забезпечення громадянам можливості розвитку своїх цифрових навичок, з одного боку, та формування правового підґрунтя для реалізації комплексу цифрових прав є запорукою успіху цифровізації в державі.

Загалом, на рівень інформаційної культури людини, яка, на нашу думку, включає аспекти розвитку цифрових навичок, впливають численні фактори, серед яких окрему увагу варто приділяти питанням забезпечення цифрових прав людини.

Однак на даному етапі постає основне питання: якщо йде мова про термінологічну неузгодженість між інформаційною та цифровою культурою як основи забезпечення безпеки людини в інформаційній сфері, яким чином можливе виокремлення її цифрових прав? Для цього необхідно усвідомити, що інформаційні права та цифрові права співвідносяться як ціле і частина.

Варто зазначити, що про інформаційні права в чистому вигляді людство заговорило відносно нещодавно, адже вони вважаються правами четвертого покоління прав людства, на чому наголошує А.Б. Венгеров [13, с. 307]. На відміну від А.Б. Венгерова, деякі вчені до четвертого покоління прав зараховують виключно інформаційні права та технології [14, с. 125]. Д.М. Шибаніц серед прав четвертого покоління виокремлює право на використання віртуальної інформації [15, с. 59]. Ці права ще часто виокремлюють в комплекс віртуальних прав.

Як зазначає Малярєнко Т., безпека людини і права людини є тісно пов'язаними. Вона базується на забезпеченні прав людини, а також враховує права людини “третього покоління”, в тому числі право на розвиток і право на мир [16, с. 17]. В попередніх дослідженнях нами було запропоновано виділити право людини на інформаційну безпеку як одне з прав так званого “четвертого покоління”. В нашому дослідженні йшлося про безпеку саме у віртуальному середовищі. Втім, як бути з тими інформаційними правами та свободами, які з'явилися в так званій доцифровий період?

Яскравим прикладом таких інформаційних прав є ст. 12 Загальної декларації прав людини (далі – Декларація), яка виокремлює свободу від втручання в особисте і сімейне життя, від посягання на недоторканність житла, таємницю кореспонденції. Очевидно, що в частині про таємницю кореспонденції є чітко виражене право на приватність. Якщо повернутись до класифікатора прав людини за історичними поколіннями варто зазначити, що Декларація була рушієм формування другого покоління прав людини. Це призводить до думки про тісний взаємозв'язок всіх виокремлених поколінь прав людини та навіть ставить питання про доцільність такого поділу. Втім, цей аспект може стати предметом окремих досліджень.

Наступні покоління прав людини часто базуються на попередніх, виносячи на перший план нагальні потреби суспільства. Узагальнюючи сутність поділу прав людини на покоління, зазначимо, що перше покоління прав людини сформувалося на основі впровадження ідеї рівності всіх перед законом, що передбачає рівні права будь-якої людини незалежно від раси, статі, кольору шкіри тощо, тобто такі, що людина має від народження (негативні права); друге покоління прав людини базується на формуванні соціальних, економічних та культурних прав, реалізація яких неможлива без організаційно-правового забезпечення їх реалізації з боку держави (позитивні права); третє покоління включає в себе ті права, реалізація яких передбачає гуманістичний підхід до людини в цілому, адже ці права розглядаються через призму прав націй, народів, певного соціального осередку, людства в цілому; четверте покоління пов'язане з певними науковими відкриттями та дослідженнями тих можливостей, яких досі людство не мало.

Останнє стосується багатьох сфер життя людини, однак в інформаційній сфері такі права часто пов'язують із появою Інтернету, розвитком ІКТ загалом, появою кардинально нових пристроїв для реалізації своїх потреб, наприклад, технології Інтернету речей (IoT). Інноваційність технологій викликає закономірні питання щодо правового регулювання таких правовідносин, потреби зміни та/або вдосконалення механізмів забезпечення прав людини, а також виділення нових, які також можуть виступати об'єктом захисту.

Українському законодавцю також відомі певні новели, пов'язані з правами людини у Всесвітній мережі. Так, проектом Закону України “Про внесення доповнень до Цивільного кодексу України (щодо гарантування права фізичної особи на доступ до Інтернету)”, запропоновано доповнити ст. 302 ЦК такими рядками: “Фізична особа має право на доступ до Інтернету. Право фізичної особи на доступ до Інтернету не може

бути обмежене. Обмеження доступу до певних даних, що містяться у Інтернеті, можливо лише на підставі рішення суду про незаконність таких даних” [17].

Резолюцією Парламентської асамблеї Ради Європи 1877 (2012) було закріплено свободу слова та інформації в Інтернеті та он-лайн ЗМІ [18]. Здається, що мова йде про вже відому юристам конструкцію “свобода слова”, однак з появою Інтернету виникли складнощі в реалізації даної свободи у віртуальному просторі, що змушує виділяти певні права та свободи, які є похідними від вже існуючих.

Деякі дослідники вирізняють такі права і свободи як вільний доступ до Інтернету, свобода слова у Всесвітній мережі, вільний доступ до інформації через Інтернет. Таким чином, спостерігаємо деталізацію та розгалуження вже відомих у світі прав та свобод людини на такі, які пов’язані саме з процесом цифровізації. Більш вдалою видається пропозиція про виділення суміжних прав, таких як свобода зібрань та об’єднань он-лайн, право на (цифрову) освіту та доступ до цифрових знань [3, с. 41]. Така класифікація одразу вказує на сегментування відомих людству прав людини на такі, що пов’язані з віртуальним простором.

На нашу думку, права людини варто розглядати через призму можливостей та компетенцій, реалізація яких має забезпечуватися державою. Пропонуємо застосувати цей підхід при аналізі Рекомендації 2006/962/ЄС Європейського Парламенту та Ради (ЄС) “Про основні компетенції для навчання протягом усього життя”, які уособлюють високий рівень інформаційної культури. В даному акті передбачено компетенції, необхідні для роботи з цифровими носіями. Серед них можна виділити такі:

- 1) використання комп’ютерів для електронної обробки тексту, електронних таблиць, баз даних, зберігання та керування інформацією;
- 2) розуміння можливостей та потенційних небезпек Інтернету і спілкування за допомогою електронних засобів масової інформації та цифрових технологій;
- 3) розбиратись у достовірності та надійності доступної інформації, що можливе, в тому числі, за рахунок інформації та інструментів зі Всесвітньої мережі;
- 4) здатність до пошуку, збирання та обробки інформації, критичного та систематичного її використання, оцінки її значимості;
- 5) здатність розрізняти реальність від віртуальної реальності, при вмінні їй пов’язати;
- 6) бути здатними отримати доступ, знайти та скористатись послугами Інтернет-служб тощо.

Розглядаючи роль доступу до Інтернету радше як каталізатор для інших прав людини та сприяння змінам, існують пропозиції запровадити підхід до розмежування доступу до Інтернет-контенту та фізичного доступу через наявну інфраструктуру [19].

Подібні підходи наполягають скоріше на важливості цифровізації та її потенціалу щодо забезпечення комплексу прав людини загалом, тобто як інструмент забезпечення, а не простір, для захисту прав людини в якому потребується виділення спеціального комплексу прав.

Численні пропозиції щодо виділення нового комплексу цифрових прав та його потенції до внесення в четверте покоління прав людини безперечно наявні. Втім, успіх даної справи можливий тільки за рахунок термінологічної узгодженості законодавства, пов’язаного з цифровізацією з урахуванням європейської практики.

Висновки.

Термінологічна неузгодженість між інформаційною та цифровою культурою як основами забезпечення безпеки людини в інформаційному просторі, ускладнює реалізацію можливостей, які надає людині епоха цифрових трансформацій.

Взаємозв'язок інформаційної та цифрової культури є очевидним, а компетенції, що вони передбачають, дають можливість реалізовувати право на (цифрову) інформацію, право на доступ до Інтернету, право на (цифрову) освіту тощо. Інформаційні та цифрові права співвідносяться як ціле і частина, що зумовлює певну плутанину в правовому полі. Наразі більшість цифрових прав є похідними від інформаційних та відображають сутність реалізації тих компетенцій, що має людина з високим рівнем інформаційної культури. Однак, епоха цифрових трансформацій спричинює формування нового наукового дискурсу, який веде до думки про появу нових прав, таких як право на використання віртуальної реальності, право на доступ до Інтернет (право на цифровий доступ), право на доступ до цифрових знань та цифрової освіти тощо.

Використана література

1. Дзьобань О.П., Мануйлов Є.М. Інформаційна безпека в контексті інформаційної культури. *Інформація і право*. № 1(20)/2017. С. 74-81.
2. Золотар О.О. Права і свободи людини: інформаційний вимір: зб. мат. наук.-прак. конф. *ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні*, м. Львів, 18 лист. 2016 р. Львів, 2016. С. 59-68.
3. Бенедек Ф., Кеттеман М. Свобода вираження поглядів та Інтернет. П.: Видавництво Ради Європи, 2013. 204 с.
4. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Інформаційна культура: до питання про основні етапи розвитку. *Політологічний вісник*. 2015. Вип. 77. С. 353-365.
5. Долуда В.В. До питання про формування національної інформаційної інфраструктури. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_45/Gileya45/P8_doc.pdf
6. Калиновская Н.А. Информационный стресс. Информационно-психологическая безопасность личности как качественная характеристика информационной культуры человека: монография. URL: <http://www.twirpx.com/file/354820>.
7. Алиева М.Ф. Информационная безопасность как элемент информационной культуры. *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2012. № 4 (108). URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/informatsionnaya-bezopasnost-kak-element-informatsionnoy-kultury>
8. Прудникова О.В. Феномен інформаційної культури: онтологічний статус та соціоантропологічні детермінанти: монографія / за заг. ред. О.П. Дзьобаня. Харків: Право, 2017. 496 с.
9. Прудникова О.В. Інформаційна культура в інформаційному суспільстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*: зб. наукових праць; за заг. ред. В.П. Андрущенко. Київ, 2013. Вип. 30 (43). С. 159-166.
10. Дзьобань О. П., Прудникова О. В. Інформаційна та національна культури українського соціуму: проблеми кореляції. *Інформація і право*. № 3(30)/2019. С. 16-27.
11. Беляков К.І., Онупрієнко С.Г., Шопіна І.М. Інформаційна культура в Україні: правовий вимір: монографія. Київ: КВІЦ, 2018. 169 с.
12. Панченко О.А., Панченко Л.В. Інформаційна безпека та інформаційна культура в сучасному інформаційному суспільстві. *Правова інформатика*. № 2(46)/2015. С. 32-38.
13. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учебник для юридических вузов. 3-е изд. Москва: Юриспруденция. 2000. С. 307.
14. Головистикова А.Н., Грудцына Л.Ю. Права человека: учебник. Москва: Эксмо, 2008. С. 125.
15. Шибаніц Д.М. Сучасна проблематика теорії “поколінь прав людини” в умовах європейської міждержавної інтеграції. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Ужгород: Видавничий дім “Гельветика”, 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 57-61.
16. Маляренко Т. Безпека людини у мінливому світі: монографія. Донецьк: ТОВ “Східний видавничий дім”. 2013. 200 с.

17. Про внесення доповнень до Цивільного Кодексу України (щодо гарантування права фізичної особи на доступ до Інтернету: проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=50669

18. Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи 1877 (2012). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/1466_rez_1877.htm

19. O La Rue F. (26 квітня 2011), Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression, UN Doc. A/HRC/17/27, § 85.

~~~~~ * * * ~~~~~
